

BOGOMİLLER, HİRİSTİYANLAR VE BOSNA

Lütfi El-Mi'veş*
Çev: Kadir Albayrak

Onuncu yüzyılda Balkanlar'da görülmeye başlayan düalist Bogomillik hareketi, dinî bir akım olarak adını "Tanrı'nın sevgilisi" anlamına gelen Papaz "Bogomül"den almış ve Osmanlı Devleti Bosna Hersek'i fethedinceye kadar da varlığını sürdürmüştür. "Bosna Kilisesi" olarak da bilinen Bogomillik konusunda tarihçiler ve araştırmacılar görüş birliği sağlayamamışlardır. Sırlar, Hırvatlar ve Boşnaklar konuya etnik ve dinî bakış açısıyla yaklaştıkları için tartışmalar sürüp gitmektedir. Ancak kendisini tehdit eden resmi kilisenin onu "heretiklikle" yani "sapkınlıkla" suçlayıp aforoz ettiği bir gerçektir.

Zamanla İtalya, Fransa, Almanya gibi Avrupa ülkelerine de sızmış ve reform hareketlerinin doğmasına zemin hazırlamış olan Bogomiller Balkanlar ve Avrupa'da ayrıca Kudugeriler, Babunlar, Torbacılar, Pavlusçular, Katarlar, Albigenler, Patarenler... şeklinde de adlandırılmışlardır.

Bogomillik resmî kilise ve temsilcilerinin varlığını, kiliselerde ibadet etmeyi, günah itirafı, vaftiz ve ekmek-şarap ayini gibi Hıristiyan sakramentlerini reddetmiştir. Bu yüzden Bogomiller Hıristiyanlığın alâmeti farikası olarak kabul edilen haç ve ikonlara karşı olduklarını da ilan etmişlerdir. Ayrıca onların hilali ve yıldızı sembol olarak kullandıkları bilinmektedir. Bundan dolayı birçok araştırmacı onları İslam'a yakın bir mezhep olarak görmüş, bunun en büyük kanıtı olarak da topluca Müslüman olmaları gösterilmiştir.

Bogomillik, onuncu yüzyılın başlarında Bulgaristan'da ortaya çıkmaya başlayan dinî, siyasî ve sosyal bir hareket olup, daha sonra Ortaçağ boyunca

* Lütfi Mi'veş'in Lübnan'da yayınlanan el-İctihad (Sa. 29, Sonbahar 1995) dergisindeki "*el-Bogomiliyyûn, ve'l-Mesîhiyyûn ve'l-Bosna*" adlı makalesinin çevirisidir. Yazar Lübnan Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde ders vermekte ve Balkan Tarihi konusunda uzmandır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin son dönemleriyle de ilgilenmektedir. (Çev.)and Algebra, İngilizceye çev. A. F. Armstrong, Kluwer Publishers, s. 332-349, 1994. Fransızca aslı için bkz. "La notion de science occidentale", Human Implications of Scientific Advance, Der. E.G. Forbes (Edinburgh, 1978), s. 45-54.

varlığını sürdürmüş ve değişik şekillerde Balkan Yarımadası, Anadolu, İtalya ve Fransa'da intişar etmiştir. Çok sayıda taraftar ve destekçi bulması nedeniyle ilkin Bizans İmparatorluğu'nun birçok bölgesinde hızla yayılmıştır (Obolensky, 1948: 284). On birinci yüzyılın sonu ile on ikinci yüzyılın başında Bizans başkenti çok sayıda Bogomil kitlelerle tanışmıştı. *Torba taşıyanlar ve gezginler* gibi lakapların yanında, bu heretiklere Bulgarca *Bogomiller* adı veriliyordu. O günlerde Bizans İmparatorluğu ve Bulgaristan'daki sosyal ve ekonomik durumun birbirine benzemesi, Bogomillik hareketinin İmparatorluğun her tarafına yayılmasına zemin hazırlamıştır. Bogomiller, kendilerini yöneten yabancı güçlere karşı insanları kıskırtmakta etkili olmuşlar ve zamanla inanç ve hareketlerini Bizans İmparatorluğu'nun dışına taşı(r)mışlardır. Sosyal düzenin ve feodal sistemin iki hâmisi olan Kilise ve Devlet'in aleyhine öne sürdükleri düşünceler, Bogomilleri halk nezdinde geniş bir popülariteye kavuşturmuştu. On birinci yüzyılda Bogomiller Sırbistan'a sızdıklarında, orada derebeyleri hükümferma idi. Sırp Kralı Çoban Stefan Numan'ın idaresi döneminde heretikler güç kazanmışlar ve bu durum, onlara karşı acil tedbirler almayı gerekli kılmıştır. O günlerde toplanan bir konsilde bu heretikler lanetlenmiş, aforoz edilmiş ve cezalandırılmışlardır (Novakoviç, 1898: 14-67). Daha sonra da Stefan Duşan onlara karşı yaptırımlar içeren özel bir kanun çıkarmıştır (Angelov, 1963: 17).

Bogomiller ve onları destekleyenler, maruz kaldıkları bu koğuşturmalara rağmen sağlam bir şekilde ayakta kalmayı başardıkları gibi, on üçüncü ve on dördüncü yüzyıllar boyunca Sırbistan'ın her tarafında yayılmaya da devam etmişlerdir. Bu şekilde Sırbistan toprakları heretiklerin Batı'ya doğru geçişlerinde bir köprü vazifesi görmüştür.

Bogomiller Balkan Yarımadası'nun Batı kesimlerinde -özellikle Bosna, Hersek ve Dalmaçya'da- kendilerine çok bereketli topraklar buldular. Bu sayede de "*Bosna Kilisesi*" (Maudié, 1962) adıyla bilinen güçlü ve düzenli bir inanç hareketi kurma imkanını elde ettiler ve böylece bu hareket Ortaçağ boyunca Avrupa'da heretikliğin merkezi olarak çok önemli bir rol oynamıştır. Bosna'da bu heretiklere *Bogomiller* dışında, *Kudugeri* ve *Pataren* şeklinde adlar da verilmiştir.

Macar Kralları'ndan ve diğer idarecilerden destek alan Katolik Kilisesi'nin *Bosna Bogomillliğini* yok etmek için büyük çabalar harcamasına rağmen, on ikinci yüzyılın sonlarında tahtta bulunmuş olan Ban Kulin (1180-1204) ve halefleri döneminde Bogomillik Bosna'da yoğun bir şekilde gelişmiştir. Bu durum, Bosna ve diğer Balkan ülkelerinin Osmanlı idaresi altına girdiği on beşinci yüzyılın ikinci yarısına kadar sürmüştür.

Bulgaristan, Sırbistan ve Bizans İmparatorluğu'nun sınırları içerisinde bulunan bölgelerdeki kötü ekonomik ve sosyal şartlar bu gibi hareketlerin gelişmesi için uygun bir zemin oluşturuyordu. Toplumun ve hatta Kilise'nin de içinde bulunduğu feodal yapının yaygınlaşması, insanlar arasında bir kırgınlık ve öfke dalgası meydana getirmişti. Bu alandaki mücadele, esasen kökü Ortaçağa, yani on birinci yüzyılın ortalarına kadar uzanan bir geçmişe sahip olan, Katolik Kilisesi'ne karşı bir mücadeleydi. *Krill ve Metodi* kardeşlerin görüş ve düşünceleri halen Bosna, Hersek ve Dalmaçya'da insanların zihinlerinde yaşamaya devam ediyordu. Yerel din adamları dualarında Slavca kullanıyorlardı. Çünkü mevcut kilise, Roma Katolik Kilisesine karşı bağımsızlığını koruyabilmişti (Okiç, 1960). Bu da beraberinde sert bir tutum getiriyordu; çünkü Katolik Kilisesi Slavca propagandayı kökünden yok etmek için kendisini en yetkili merci olarak kabul ediyordu. Ancak, Roma Katolik Kilisesi on birinci yüzyıla kadar, Balkan Yarımadasının Batı bölgelerindeki Slavlar arasında konumunu güçlendirememişti. Bununla birlikte (o zamanki kurulu düzene karşı olan-çn.) muhalefetin ciddi gücü, Bogomillik ve destekçilerinin faaliyetlerinin önünü açmıştır. Katolikler'le birlikte, özellikle Macar Kralları'nın ve derebeylerin güçlerini Roma Kilisesi ile birleştirmeleri sonucunda, Macaristan'ın da içinde bulunduğu bu bölgelere karşı etkili karşılık verecek bir gücün teşkiline şartlar da yardım etmiştir. Buna karşı heretikler birçok gruptan insanları, feodal aristokratların temsilcilerini, hatta idarecileri ve *Banlar*'ı (yerel liderleri-çn.) kendi yanlarına çekmeyi başarmışlardı. Ban Kulin ve Ban Tomislav döneminde –on ikinci yüzyılın sonu ile on üçüncü yüzyılın başı- Bogomil Kilisesi, Bosna ve yakın çevresinde resmî kilise haline gelmişti (Pantazopoulos, 1967).

Bulgarlar'la olan kültürel ve ekonomik bağlantı ve ilişkiler yoluyla Bogomillik Rusya topraklarına, özellikle Kiev Prensiği'ne kadar genişledi. Fakat Bogomillik burada bir takım insanların muhalefetiyle karşılaşmıştır ki, bunlar özellikle Hıristiyanlığa gönülden inanıyor; gelenek ve dini pratiklerini korumaya çalışıyorlardı. Bogomillik, din ile iç içe geçmiş Ortaçağ

* *Krill ve Metodi* kardeşler: *Krill* (827-869) miladi dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Bizans İmparatorluğunda yaşamış olan en meşhur ilahiyatçılardan. Kardeşi *Metodi* ile birlikte Slavca harfleri ilk bulan kişidir. Bu harfleri dua, misyon ve dini ayinlerde kullanmışlar, fakat Almanlar bundan hoşnut olmamışlardır. Çünkü onlara göre İbranice, Yunanca ve Latince dışındaki kutsal olmayan dilleri litürjide kullanmak caiz değildi. Bununla ilgili olarak Papa I. Nikola ve onu takip edenlere şikayetlerde bulunuldu. *Krill*'in ölümünden sonra Banunya ve Seramya'ya Papaz olarak atanan *Metodi*, kardeşinin öğretilerini devam ettirdi. Daha sonra onun öğrencileri Balkan Yarımadasında insanları Hıristiyanlığa davet etmişlerdir.

düşünce mirasının kuşaktan kuşağa aktarılması sonucunda oluşan “düalist inanç” esasına dayalı bir akım olarak yayılmıştır. Ancak o, onuncu yüzyılın sonlarından on birinci yüzyılın başlarına kadar orada bulunan kilise tarafından kabul görme şansını yakalayamamıştır.

Burada Bogomilce düşüncelerin resmî Rus edebiyatını bile etkilediğinin altı çizilmelidir. Bu etki dünyaya düalist bakış inancı, evren hakkındaki düşünceler ve insanın şeytandan yaratılması gibi efsanelerde görülmektedir. Rusyadaki resmî kilise ve sivil idare, heretikleri “*Bulgarlar*” diye nitelendirerek, onlardan pek hoşlanmadığını ifade etmiştir. Heretikler için Bulgar isminin kullanılması, Rus heretiklerin Bulgar heretiklerle bağlantısının olduğunu veya onlardan kaynaklandığını göstermektedir (Begonov-Kazaçkova, 1957: 45-78)

On birinci yüzyıl boyunca Bogomillik ve başka benzer heretik akımların Batı Avrupanın bazı bölgelerinde, özellikle İtalya (Fisher, ?; 236), Fransa, daha sonra Almanya ve Belçika’da ortaya çıktığı gözlenmektedir. Nihayetinde on ikinci yüzyılın sonlarında Katarlar’ ve Albigenler” gibi mezhepler yayılmıştı. Heretik hareketler ilk önce Batı Avrupa ülkelerinde ortaya çıkmıştı ve bunların (Balkan ülkelerindeki benzerlerinde olduğu gibi) yerel şartlarla, sosyal ve ekonomik durumlarla çok sıkı bir ilişkisi bulunuyordu (Morgen, 1966: 1-26; Primov, 1960: 84-85). Batı’da heretik fikirlerin oluşmasında, (daha önce) Balkan Yarımadasında yayılmış olan düalistik mezheplerin ve özellikle Bogomilliğin ve ona yakın olan Pavlusçuluk’un büyük etkisi olmuştur”.

Bizans İmparatorluğuyla Batı (özellikle İtalya şehirleri Cenova, Venedik, Pizza) arasındaki dinamik ekonomik ilişkiler, birçok düşüncenin ve bu arada Balkan heretizminin de Batı’ya intikal etmesine yardım etmiştir. Bu dönemdeki

* Katarlar/Cathares; temizlenenler demektir. Bu mezhep mensupları temizliğe, dünyaya bağlanmaktan ve maddiyata teslim olmaktan kaynaklanan günahlardan arınmaya davet ediyorlardı. Bu mezhep kendi mensuplarına mal-mülk edinmeyi, evlenmeyi, hayvan eti yemeyi ve kân dökmeyi haram kılmıştı.

** Albigenler/Albigens; Fransa’nın güneyindeki Albi kentinden dolayı bu şekilde adlandırılmışlardır. Bu hareket zamanla Albi şehriden diğer güney kentlerine yayılmıştır. Kilise ve din adamları fitne ve kötülöklere dalmalarından dolayı onlara karşı bir hareket olarak on birinci yüzyılda ortaya çıkmıştır. Ayrıca karşılaştırmamız: Walter, D. A., Survey of Recent Research on the Albigensian Cathari, Church History, Wallingford 34, 1965, No. 5, p.146-177.

*** Pavlusçuluk; Papaz Pavlus’a nisbet edilir. Yedinci yüzyılın sonunda Ermenistan ve Anadolu’da ortaya çıkmış ve daha sonra Suriye ve Balkanlar’da yayılmıştır. Düalistik dinsel bir harekettir. İnciller’de herhangi bir dayanağını bulmadıkları uygulamaları reddettikleri gibi, Kilise Babalarının/öncekilere şerhlerini ve kilisenin otoritesini de kabul etmezler. Kutsal Evharistiya’daki sırrı, haçı yüceltmeyi ve Bakire’ye (Meryem’e) saygıyı reddederler.

Haçlı seferleriyle söz konusu ilişkiler bir kat daha pekişmiş ve böylece daha uygun ortamların oluşmasına ve Batı dünyasının heretik inançları tanımalarına katkıda bulunmuştur.

Ancak, Doğu ile Batı arasındaki ilişkilerin kurulmasında sadece iktisadi bağlar ve Haçlı Seferleri tek etken değildi. Bizans İmparatorluğunun on birinci ve on ikinci yüzyılda Normandiyalılar'la birlikte önce İtalya'nın güneyine, daha sonra Balkanlara düzenlemiş olduğu savaşlar gibi başka etkenler de vardı. Bulgar toprakları o zamanlar Bizans'ın yönetimi altındaydı ve bu yüzden Bulgarlar 1027 ve 1041 yıllarında Bizans'ın İtalya'ya düzenlediği askerî seferlere de katılmışlardı (Bataklyev, 1967: 73-90; Angelov, 1968: 181-182).

On birinci yüzyıldan on üçüncü yüzyıla kadar Balkan Yarımadasıyla, İtalya, Fransa ve diğer Avrupa ülkeleri arasındaki ilişkileri kuvvetlendiren birçok değişik olay ve etkenin varlığının kaydedildiğini de burada zikretmek gerekmektedir. Avrupa'nın yeni tanıştığı bu dinî heretik akımlar, daha önce Doğu'da görülen heretiklerin tecrübelerinden yararlanmış olan söz konusu bu ilişkilerin etkisinden uzak değildi.

Pekala, bu heretik akımların muhtevası ne idi? Bogomillik nedir? Acaba Pavlusçuluk'tan çok mu farklıdır? Bu ikisinin kendileri dışındaki heretik hareketlerle ne gibi ortak yönleri vardır?

Bogomillik Ortaçağ boyunca Bulgaristan'da var olan, onuncu yüzyılın başında ortaya çıkan ve asırlarca Balkanlarda, İtalya ve Fransa'da birçok şekillere bürünerek varlığını sürdürmüş olan dinî, sosyal ve siyasal bir harekettir.

Bu isimlendirme, İmparator Peter zamanında yaşamış olan Papaz Bogomil'den gelmektedir. Bogomillik Kilise'nin bazı dogmalarını reddeden, onun yerine âlemin aslı ve insanın tabiatıyla ilgili düalist yorumları kabul eden bir mezheptir. Aynı şekilde Kilise'ye, siyasal ve ekonomik feodal düzene, zenginlerin nüfuzuna ve seçkinlerin sömürgeci yönetimlerine karşı olan bir akımdır.

Bogomilliği Katarlar, Pavlusçuluk ve kendisinden önceki Maniheizm gibi hareketlerle ortak kılan nokta, onun düalist yapısıdır. Düalizm, yaratılmış maddi bir dünya ve soyut/manevi bir alem olduğu görüşüne, dinî ve dünyevî iki ayrı pemsibin varlığına ve insanî seçkin ahlak ilkelerine dayanmaktadır.

Bogomillerin en ayırıcı özellikleri şu idi: "Dini gerçek anlamda kabul etmek din adamlarının varlığına bir ihtiyaç olmaksızın Kutsal Kitaplar'ı doğrudan kullanmakla olur. Çünkü (hakiki din) her insanî vicdanın doğal meselesidir". Onlara göre görünen alem şerrin kaynağı, şeytaniliğin başlangıcıdır. Çünkü hayrın başlangıcı görünmemektedir ve bu iki prensip devamlı bir mücadele

içerisindedir. Kiliseyi, zenginliği, her türlü dinsel kutlamaları ve ikonları birer dünyevi fenomen olarak gördükleri için reddetmişlerdir. Onlara göre kadının din ve toplum nezdinde erkeklerle eşit olması gerekir. Bundan dolayı Bogomiller toplumdaki feodal temellere karşı mücadelede büyük rol oynamışlardır.

Ancak Ortaçağ düalist heretik hareketleri biri *radikal*, diğeri *ılımlı* olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür: Bütün bu düalist hareketlere göre âlem, hayır ve şer olmak üzere iki kuvvet, iki başlangıç veya iki tanrıdan meydana gelmektedir ve bu iki tanrı ebedilik, güç ve eşitlik bakımından birbirine denktir. İlimli düalistik görüşe sahip olanlar da iki gücün varlığına inanmaktadır. Fakat onlar iyilik Tanrısı'nın üstün galibiyet, güç ve idareye sahip olduğunu kabul ederler ve iyiliğin ezelden beri varlığına, bu alemin yaratana da o olduğuna ve sonsuza kadar da yaşayacağına inanırlar. Kötülük gücü -ki şerrin ve şeytanın başlangıcıdır- daha sonradan ortaya çıkmıştır. Bu yüzden iyilikle eşit olması mümkün değildir. Çünkü kötülüğün sadece yeryüzü aleminde sınırlı bir gücü vardır. İlimli düalizme göre, bu mücadelenin en sonunda iyilik gücü tam bir zafere ulaşacaktır.

Bogomillğin bir inanç sistemi olarak asıl önemi, onun dinî reform hareketlerinden asırlarca önce Avrupa'da ortaya çıkmasındadır. Ortaçağ boyunca Bulgaristan'daki sosyal, siyasal ve dinsel yapıya yansıma ve etkilerde bulunmuştur. Bu yüzden Bogomillik sadece Maniheizmin ve Pavlusçuluğun Bulgaristan'da ortaya çıkan bir örneği olarak kabul edilemez. Çünkü felsefi açıdan Bogomillğin doğaya ve doğa ötesine bakışı önemli bir yer tutar. Bogomillğe ait çok sayıda keşfedilen işaret ve semboller, özellikle kabirlerindeki ve dikilitaşlarındaki alametler bunu ortaya çıkarmakta ve bu, Bogomiller'in evren yorumlarında *heliocentrique* (güneş merkezli) bir inanca sahip olduklarını kuvvetlendirmektedir. "*el-Kitabü's-Sırrı*", "*Bahrü't-Teyber*" ve Bogomillere ait diğer edebî metinlerinde bu inancın tipik örnekleri görülmektedir.

Aynı şekilde Balkan ülkeleri de dahil olmak üzere, Doğu ve Batıdaki heretikler Ortaçağ'da dünyevî otoriteye karşı olumsuz bir tavır takınmışlardır. Çünkü, onlar ilk önce Tanrıların dünya işlerine müdahil oldukları düşüncesini reddetmişlerdir. Bu düşünce onları Kilise ve dünyevî idareye sert eleştirilerde bulunmaya itmiştir. Zenginlere hücum ederek yanlarındakileri, efendilerine boyun eğmemeye çağırılmışlardır. Çünkü onlar İmparatora boyun eğenleri Tanrı'nın hoşgörmediğini düşünüyor ve kölelerden efendilerine isyan etmeyi istiyorlardı. Gerçekten de Roma Kilisesinde açlık, susuzluk ve soğuktan ölen sayısız gariban bulunuyordu. Kiliseye bağlı bu zenginler onların varlığını bile algılamıyor ve onları âh-ü figânları arasında vahşi hayvanlara yem olarak

veriyordu. Bu yüzden aşk tanrıçasının onların (Kilise'nin) yanında barınması mümkün değildi.

Aynı minval üzere, Bogomilik en kapsamlı sosyal mücadele hareketlerine de öncülük etmiştir. Ortaçağ'da zuhur eden, birçok kıtalara yayılmış olan Bogomillğin bütün Avrupa tarihinde önemli rol oynayan heretik cereyanlar üzerinde güçlü bir etkisi olmuştur. Bu etki; resmî kilisenin dinî bağnazlığıyla yüzyüze kalan halk katmanları arasında siyasal ve sosyal mücadeleler tarzında kendisini göstermiştir.

Bogomillik birçok fırsatta resmî kilise ve temsilcilerinin varlığını, mabetlerde ibadet etmeyi, aynı şekilde günah itirafı, vaftiz ve ekmek-şarap ayini gibi Hıristiyan sakramentlerini de reddetmiştir. Bu yüzden Bogomiller Hıristiyanlığın alâmeti farikası olarak kabul edilen haç ve ikonlara karşı olduklarını da ilan etmişlerdir.

Bogomillik ve Pavlusçuluk, Anadolu'da Maniheizm'in dini görüşlerine dayanan bir mezhep görüntüsüyle ortaya çıkmıştır. Çoğunluğu Bosna (Solovjev, 1957: 31-35) Hersek'te bulunan ve onlardan kalan eserlerde, Bogomiller'in, hilalin kendileri için ne anlam ifade ettiğini bildikleri anlaşılmaktadır. Gerçekten de Maniheizme göre hilal, iyileri gökyüzünde karşılamaktadır. Uzun yüzyıllar birçok takibat ve koğuşturmaya maruz kalan Bogomiller ve Pavlusçular, din ve dünya dengesini sağlayan yeni din İslamı kabul etmeleriyle birlikte, bir güven ve istikrar ortamına kavuşmuşlardır.

Bütün bu bilgilerin ışığında, heretik akım(lar)ın Balkanlarda yayılması sonucunda burada kaotik bir dini durum ve istikrarsızlık meydana gelmiş, Resmî Kilise ve temsilcilerinin uzun süre uyguladıkları saldırganca tutumlar, insanlardaki Hıristiyanlık inancını zayıflatmıştı. Bütün bunlar da değişim talebinin öne çıkmasına yol açmış ve İslam çağrısının yayılmasının önündeki yolları kolaylaştırmıştır.

Sonuçta bazı sorular sormak kaçınılmaz olmaktadır. Bogomillğin fikrî bir hareket olarak ortaya çıkması onuncu yüzyılda olmuştur. Bu ise, İbn Fadlan'ın Bulgaristan'a gittiği döneme rastlamaktadır. Volga Bulgarlarının, hilafetin başkentine bir elçi gönderip, Hazarlara karşı yardım edecek ve *çok yakın bir geçmişte kabul ettikleri* İslam dinini kendilerine öğretecek birilerinin gönderilmesi talebi karşısında, Abbasi Halifesi Muktedir, İbn Fadlan'ın da içinde olduğu bir heyeti Bulgaristan'a (el-Mi'veş, 1993: 42-53) göndermişti. Daha sonra Bulgar Kralı'nın, efendisinin ve velinimetinin lakabını aldığını ve duaya; "Allahım! kulun Cafer oğlu Abdullah'ı, Bulgar Kralını ve müminlerin emirini bağışla" diyerek başladığını biliyoruz.

Bogomiller'in birçok inançları İslam'ın prensipleriyle çatışmamakta ve onunla örtüşmekteydi. Balkanlar, en sonuncusu Roma Kilisesinden yardım

gören Macar Kralları'nın eliyle olmak üzere, sayısız Hıristiyanlaştırma hareketi ile karşı karşıya kalmasına karşın- buna az önce yukarıda işaret etmiştik- Bogomiller'in Hıristiyan olmamasını sağlayan garanti ne idi acaba? Ayrıca Bogomiller neden hilâli, özellikle Bosna Hersek'te, mezar taşlarına varıncaya kadar, kendileri için bir sembol olarak kullanmışlardır? Bütün bunlar sadece birer soru; elbette birgün perde kalkacak ve gerçek ortaya çıkacaktır. Diğer taraftan, Bogomillîğin özü ve Bulgaristan bölgesinde başlamış olması, onun İslâmî bir etki veya kaynaktan gelmiş olabileceğini akla getirmez mi?

REFERANSLAR

- Angelov, D. (1963) Bogomiliyyun fi't-tarihi's-Silavî ve eseruhum 'alâ Avrupa'l-Ğarbiyye. el-mecelletü'l-felsefiyye, 5, Sofya.
- Angelov, D. (1968) L'influence du Bogomilisme sur les Cathares. Etude Historique, 4, Sofya.
- Bataklyev, B. Berimov Vog. (1967) *el-Bogomiliyye fi Bulgarya ve Bizantiyye ve Garbi Avrupa*. Sofya.
- Begonov, Y. (1957) Te'sirü'l-Bogomiliyye fi'ntişari'l-Heratika fi Rusya, Kazaçkova, A.D. Havle mes'eleti'l-heratika el-Bogomiliyye fi Rusya el-kadîme hilale'l-karni'l-aşer, el-mecelletü't-tarihiyye, 4. Sofya
- el-Mi'veş, Lütfi. (1993) Avamilü intişarü'l-İslam fi'l-Balkan. Târihü'l-Arab ve'l-Âlem. 141.
- Fisher, H. A. L. (?) *Tarihü'l-Avrupa fi 'Usûri'l-Vusta*, Arapçaya çev. Muhammed Ziyade- es-Seyyid el-Baz el-Ureyni, el-kismü'l-evvel.
- Maudié, O.D. (1962) *Bogouilska Crkva Bosauski Krestjana*. Chicago.
- Morgen, R. (1966) Problems sur l'Origine de l'Herésie au Moyen Age. Revue Historique, 236. Paris.
- Novakoviç, S. (1898) *Kânûn-u Stefan Duşan*. Melikü Sırbıya. Belgrad.
- Obolensky, D. (1948) *The Bogomils*. Cambridge: At the Universty Press.
- Okic, M.T. (1960) Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie d'après des documents turcs medits. München.
- Pantazopoulos, J. N. (1967) *Church and Law in the Balkan Peninsula During the Ottoman Rule*, Thessaloniki.
- Primov, B. (1960) Medieval Bulgaria and the Dualistic Heresies in Western Europe. Etude Historique, 1. Sofia.
- Solovjev, A. (1957) Rumûzu Âsari'l-Vusta fi'l-Bosna ve'l-Hersek, el-Kitabü's-senevî li'l-cemiyeti't-tarihiyyeti fi'l-Bosna ve'l-Hersek, 8, Sırpça.